

فضائل اخلاقی و علمی حضرت آیت الله حاج آقا محسن اراکی (عراقی)

از دیدگاه بزرگان و فقهای شیعه

رضا تاج آبادی^۱

مهدی فراهانی^۲

چکیده

هدف از ارائه این مقاله تبیین جایگاه علمی، دینی و اجتماعی آیت الله حاج آقا محسن عراقی از دیدگاه عالمان دینی می‌باشد. این مقاله به صورت مروری، اسنادی و کتابخانه‌ای انجام شده است. بدون تردید، حاج آقا محسن اراکی (عراقی) در جامعه آن روز ایران، یکی از بزرگ پرچم‌داران حوزه شریعت و مذهب بود و در آن هرج و مرج عقیدتی و فکری، حوزه علمیه تحت ریاست او بدون تعطیلی به فعالیت خود ادامه می‌داد. حاج آقا محسن اراکی با وجود ثروت فراوان و مشغله‌های زیاد در تدبیر اموال، بیشتر ایام سال به تدریس و مباحثه مشغول بود به گونه‌ای که کلاس‌های خارج فقه، خارج اصول و خارج اسفار ایشان هیچ‌گاه تعطیل نمی‌شد. با اینکه مناصب قضاوت و تصدی امور شرعی اهل اراک را داشت، با دقت نظر در انجام وظیفه، در هر دو حوزه علم و عمل فعال بود. مباحثه‌ی وی با آخوند خراسانی گواه بر احاطه قوی حاج آقا محسن بر علوم عقلی دارد. مرحوم حاج آقا محسن اراکی یکی از بزرگ‌ترین مشوقان طلاب علوم دینی بوده‌اند و همیشه علما و طلاب را مورد احترام خاص قرار می‌دادند. حوزه درس ایشان موجب شده بود علما و طلابی از شهرهای نزدیک و منطقه عراق عجم در درس ایشان حاضر شوند. اکثر آقایان علمایی که در ادوار مختلف درحوزه تدریس ایشان حضور داشته‌اند اهل فضل و اجتهاد بوده‌اند.

واژگان کلیدی: واقفان بزرگ اراک، روحانیت، علمای شیعه، حاج آقا محسن اراکی (عراقی).

۱ کارشناس ارشد کتابداری و اطلاع رسانی و پژوهشگر مرکز تحقیقات و آموزش کشاورزی و منابع طبیعی استان مرکزی (نویسنده مسئول)، پست الکترونیکی: tajabadireza@yahoo.com

۲ کارشناس ارشد کتابداری و اطلاع رسانی و پژوهشگر مرکز تحقیقات و آموزش کشاورزی و منابع طبیعی استان مرکزی

مقدمه و بیان مسئله

حاج آقا محسن سلطان آبادی عراقی (اراک)، فقیه و مجتهد شیعه سده ۱۳ هجری قمری بود. او از بزرگترین علما و واقفان شهر اراک و عراق عجم به شمار می‌آمد. وی همچنین یکی از عوامل ماندگاری عبدالکریم حائری یزدی در اراک و رونق حوزه علمیه اراک بود. ریسمان همت و تلاش او چنان محکم بود که صاحبش را به قله بلند اجتهاد و مقامات علمی و معنوی بالایی رساند. اندک اندک در مجامع علمی و حوزوی صاحب نام و آوازه گردید و به عنوان استاد بزرگ حوزوی مطرح شد. حاج آقا محسن سلطان آبادی عراقی (اراک)، از خاندان بزرگ علم و فضیلت و از بزرگترین واقفان قرن ۱۳ هجری قمری و از نوادگان امام سجاد(ع) است که با ۲۸ واسطه به آن حضرت متصل می‌گردد. (ساجدی فر، ۱۳۹۶: ۱۳۱)

حاج آقا محسن عراقی در سال ۱۲۴۲ قمری از پدری با نام میرزا ابوالقاسم سلطان آبادی و مادری به نام شهربانو خانم بیات در این منطقه زاده شد. این واقف بزرگ، شاگرد بزرگانی چون شیخ اسدالله بروجردی، سیدشفیع بروجردی و شیخ محمدتقی اصفهانی و استاد کسانی مانند آخوند ملامحمد، ملا ابوطالب کزازی و شیخ عبدالحسین محلاتی بود. منابع تاریخی روایت‌هایی بسیار درباره دستگیری او از نیازمندان و کمک به مردم تنگ‌دست منطقه سلطان‌آباد (اراک کنونی) در دوره قاجار آورده‌اند. این عالم ربانی پس از سالها تحصیل، با کوله باری از دانش و تجربه در سن ۳۰ سالگی به اراک بازگشت و به تحقیق و تدریس اشتغال ورزید و در این مدت به عنوان یکی از فقها عصر خود، مرجعیت امور مذهبی و زعامت حوزه علمیه اراک را بر عهده گرفت. در جامعه آن روز ایران کشور با حوادث مهمی، چون مشروطه و بحرانهای ناشی از آن مواجه بود و طالبان علوم دینی از هرسو در پی فضایی آرام برای کسب علم و معرفت بودند. حاج آقا محسن اراکی با تأسیس و توسعه مدرسه سپهداری اراک فضای آموزشی خوبی برای تحصیل طلاب و فضلا علوم دینی فراهم ساخت و با تدریس خویش و تربیت طلاب خدمت بزرگی به نشر و ترویج فرهنگ اهل بیت (ع) نمود. در نتیجه بسیاری از شاگردان ایشان به درجه اجتهاد رسیده و از عالمان برجسته منطقه خود به شمار رفتند. (ساجدی فر، ۱۳۹۶: ۱۳۳)

وی در علوم عقلی مثل فلسفه و کلام و اصول فقه تبحر و علاقه وافری داشت، به طوری که وقتی میرزا علی اصغر آذربایجانی که در حکمت و فلسفه توانمند بوده و شهرت به سزایی داشته است از مسیر شهر اراک قصد کربلا را داشت او را راضی کرد که در اراک بماند و مدت ۲۳ سال آخر عمرشان را با ایشان به مباحث علمی و فلسفی و حکمت پرداخت. (خاکباز، ۱۳۷۱: ۲۸) بسیاری از پژوهشگران تاریخ محلی در اراک، بخشی از عوامل پیشرفت ناگهانی این منطقه و شهر تازه بنیاد را در دوره قاجار به این فقیه سخت کوش نسبت داده‌اند. وی پس از پیدایش شهر اراک در اوایل دوره قاجار و کوشش یوسف خان گرجی در بنای شهر، با برانگیختن مردم منطقه به سکونت در شهر تازه بنیاد کوشید زمینه آبادانی و گسترش آن را فراهم آورد. (رهنما، ۱۳۹۵)

شیفتگی او نسبت به فعالیت‌های کشاورزی موجب بود بسیار به آبادانی شهر و روستاهای پیرامون آن بکوشد. بازسازی و احیای بیش از ۴۰ قنات ویران، ایجاد نزدیک به ۲۰ قنات جدید، خرید برخی روستاها و بازسازی قنات‌های آن‌ها، همچنین بنا نهادن کانال‌های فراوان آب‌کشی برای رونق کشت محصول و ایجاد روستاهای تازه جدید، از رشته فعالیت‌های کشاورزی و عمرانی این مجتهد سرشناس به شمار می‌آیند که با دارایی شخصی انجام داده است. منابع تاریخی روایت کرده‌اند که این فعالیت‌های کشاورزی و عمرانی موجب شد، ثروت او از گذشته افزون شود، حاج آقا محسن بدین ترتیب توانست با بهره‌گیری از همین دارایی انباشته و افزون‌شده، روستاهایی تازه را از شاهزادگان و حکمرانان محلی بخرد. ثروت این مجتهد فاضل بدین ترتیب به گونه‌ای چشمگیر افزایش یافت. حاج آقا محسن مجتهد عراقی، از نام‌آورترین زمین‌داران و واقفان منطقه اراک در تاریخ معاصر به شمار می‌آید. او بخشی بزرگ از زمین‌هایش را وقف شهر کرد و نام خود را در تاریخ این منطقه جاودانه ساخت. او یکی از فقیهان بزرگ زمانه خود به شمار می‌آمد. از او موقوفاتی گسترده در قالب زمین‌های کشاورزی در روستاهای پیرامون شهر، همچنین تأسیساتی شهری همچون دکان، کاروانسرا، آسیاب، تیمچه و سرا به یادگار مانده است. موقوفات او شامل روستاهایی بزرگ و گوناگون در بخش کزاز اراک، و نیز روستاهای فراوان در بخش مرکزی اراک می‌باشند، که موجب شده‌اند از او به عنوان یکی از بزرگ‌ترین واقفان ایران در تاریخ معاصر نام برده شود. (رهنما، ۱۳۹۵)

این فقیه وارسته اهل تهجد و انس با خدا و از لحاظ اخلاقی از نوادر زمان خود بود. عشق و دلدادگی‌اش به مطالب علمی و مطالعه، به حدی بود که احساس خستگی نمی‌کرد و از لحظه لحظه عمرش استفاده می‌کرد. برخی بزرگان نقل کرده‌اند که وقتی سفره پهن می‌شد به همان مقدار چند دقیقه‌ای که می‌خواستند برای ایشان غذا بیاورند مسئله‌ای علمی مطرح و بحث می‌کرد. از دیگر ویژگی‌های ایشان، انفاق و کمک به مستمندان بود. در خانه‌اش به روی مردم باز بود و پناهگاه خوبی برای مردم بود حتی اقلیت‌های مذهبی چون کلیمیان نیز در تحت حمایت ایشان بوده و احساس امنیت می‌کردند. از همه مهم‌تر ارادت خاص ایشان به اهل بیت عصمت و اطهار مخصوصاً امام حسین (ع) بود. در برگزاری مراسم عزای حضرت سید الشهدا علیه السلام اهتمام جدی داشت و موقوفات بسیاری برای اعتلای این امر اختصاص داده بود. (علی زاده ثانی، ۱۳۹۳) هدف از ارائه این مقاله، معرفی یکی از علمای شهر اراک و بیان تلاشها و خصوصیات معنوی و علمی ایشان می باشد. در این مقاله به دنبال آشنایی با فضائل اخلاقی و علمی حضرت آیت الله حاج آقا محسن اراکی(عراقی) از دیدگاه بزرگان و فقه‌های شیعه هستیم.

ضرورت انجام تحقیق

هدف از تدوین این مقاله معرفی یکی از علمای طراز اول تاریخ معاصر شهر اراک می باشد که خدمات علمی، فرهنگی، دینی، اجتماعی، اقتصادی و سیاسی وی مبنای استواری گردید برای توسعه و پیشرفت شهر اراک، چنانچه موقوفات بسیاری از وی و خاندانش در امور خیریه و عام المنفعه و عمران و آبادی در شهر اراک و روستاهای اطراف به جا مانده که همچنان منشأ اثر و خیر می‌باشد. شاید یکی از عمده‌ترین خدمات فرهنگی و آموزشی وی زمینه سازی برای رونق حوزه علمیه اراک و تأسیس حوزه علمیه قم است که با دعوت ایشان از حاج شیخ عبدالکریم حائری شیرازی از نجف اشرف برای تدریس در حوزه علمیه اراک و سپس دعوت علمای قم برای حضور آن بزرگوار در قم انجام یافت. لذا معرفی مشاهیر و رجل سیاسی، فرهنگی، مذهبی و علمی تأثیر گذار در تاریخ باشکوه ایران می‌تواند یکی از راه‌های پیشگیری از جدایی نسل جوان با پیشینه تاریخی، فرهنگی و اجتماعی و سیاسی خود و تقویت خودباوری در جهت درون‌زا نمودن توسعه و پیشرفت کشور در تمامی عرصه‌ها باشد.

پیشینه تحقیق

نعیمی و شفیعی (۱۳۸۳) در کتاب اسوه واقفان، حاج آقا محسن اراکی (عراقی)، به شرح زندگی و فعالیت‌های ایشان پرداخته است.

عبدلی آشتیانی (۱۳۹۰) در مقاله‌ای تحت عنوان "شکایت به مجلس از دریافت نیم عشر موقوفات حاج آقا محسن اراکی" اظهار کرده است که مقاله حاضر تلگراف شکایت اولاد ذکور آیت الله حاج آقا محسن اراکی از واقفان بزرگ است که در اسفند ۱۳۰۳ هـ ش به مجلس شورای ملی رسیده و در آن در باب دریافت و مطالبه وجه نیم عشر اولادی موقوفات از سوی وزارت مالیه و لغو آن را خواسته و شاکیان بر اساس قانون مصوب آن را خلاف دانسته، جواب مجلس به شاکیان و جواب وزارت مالیه به مجلس در پی آمده و در پایان بازخوانی اسناد و اصل سه برگ سند اصلی آمده. این مقاله شامل: ۱- مقدمه ۲- شرح حال واقف ۳- موقوفات حاج آقا محسن ۴- موضوع شکایت تلگرافی، ۵- پاسخ وزارت مالیه به مجلس ۶- پاسخ مجلس به شاکیان.

ساجدی فر (۱۳۹۶) در مقاله‌ای تحت عنوان "آشنایی با واقفان بزرگ" بیان کرده است که یکی از واقفان بزرگ دوران معاصر آیت الله حاج آقا محسن اراکی است. ایشان افزون بر خدمات علمی و فعالیت‌های ارزنده اجتماعی و سیاسی در زمینه وقف نیز خدمات شایان توجهی انجام داده است.

اخوی و رضائی (۱۳۹۷) در مقاله‌ای تحت عنوان "نگاهی به زندگانی واقف حاج آقا محسن سلطان آبادی عراقی (اراک) مطالعه موردی: عملکرد بنیاد محسنی در اراک و کانادا" اظهار کرده‌اند که یکی از مهمترین واقفان در دوران قاجاری توان به حاج آقا محسن سلطان آبادی عراقی (اراک) اشاره کرد که یکی از واقفان بنام در استان مرکزی می‌باشند. پس از وفات ایشان ورثه حاج آقا محسن عراقی با همت مهندس محمد محسنی خیریه بنیاد محسنی را در کانادا و اراک تأسیس نمودند. این مقاله درصدد بررسی این بنیاد خیریه و پیشینه حاج آقا سید محسن عراقی است که با توجه به اهمیت امور خیریه و وقف و عملکرد این نهاد خیریه در این مقاله تلاش شده است با تحلیل و پرداختن به رویکرد این بنیاد فعالیت و پیشینه آن را مورد بررسی قرار دهد.

منزلت حاج آقا محسن اراکی در نزد بزرگان

آیت الله سید محسن جبل عاملی در کتاب اعیان الشیعه گفتاری دارد که ترجمه آن چنین است :
"حاج آقا محسن عراقی سلطان آبادی فرزند میرزا ابوالقاسم حسینی، آن فیلسوف عالی مقام و خلاصه دودمان خیرالانام، درس فقه را نزد استاد بنام، شیخ اسدالله بروجردی معروف به حجه الاسلام و اصول را در محضر سید شفیع بروجردی و تفسیر را در خدمت سید جعفر کشفی فرا گرفت، چنانچه سید شفیع به این امر در وجیزه روضه البهیة اشاره نموده است. سپس از محضر شیخ احمد صاحب مصابیح الاصول ساکن دولت آباد و شاگرد مرحوم شیخ محمد تقی صاحب حاشیه بر معالم استفاده‌های شایانی در کسب علوم مختلفه اسلامی برد. مرحوم حاج آقا محسن با وجود ثروت سرشار و گرفتاری‌های بسیار در حل و فصل امور مالکیت، معذالک در نه ماه از سال اشتغال به تدریس داشت، بطوریکه هر روزه تعلیم سه درس خارج فقه، خارج اصول و خارج اسفار در معقول را عهده دار بود و سه ماه رجب، شعبان و رمضان را مختص بحث تفسیر قرار داده بود." در عین حال منصب قضاوت بین مردم را نیز تصدی می‌کرد که هر یک از این وظایف با نهایت سرافرازی و موفقیت خدمتگزار مکتب اجداد طاهرینش بود. از دیگر خدمات ارزنده آن روحانی وارسته، اختصاص موقوفات زیاد برای روشنایی مشاهد مشرفه، هزینه طلاب نجف، طلاب مدرسه سپهداری (سلطان آباد) و سایر امور خیر است. (نعیمی و شفیعی، ۱۳۸۳ : ۲۰ و ۲۱)

مرحوم حاج سید شفیع جاپلقی از مهمترین اساتید حاج آقا محسن بوده است. این استاد گرانقدر شاگرد خود، حاج آقا محسن را در ضمن اجازه اجتهادی که به وی عنایت کرده، چنین می‌ستاید : "و منهم السید و الرکن المعتمد، السالک فی مسالک التحقیق و العارج فی مدارج التدقیق، البالغ الی مرتبه الارشاد، الصاعد من حضیض التقليد الی اوج الاجتهاد، قره عینی و ثمره فوادی، السید محسن بن سید ابوالقاسم ...."
(نعیمی، ۱۳۸۰ : ص ۸۶)

معاشرت حاج آقا محسن اراکی با علماء وقت

مرحوم آقای «امین پورمحسن» فرزند مرحوم حاج آقا محسن که اهل فضل و کمال بوده و علاقه‌ای به تاریخ داشته در یادداشت‌های خود از قول مرحوم آقا محمد جواد ارکانی که خود مجتهد بوده و سالها در نجف اشرف و عتبات مقدسه تحصیل نموده، چنین می‌نویسد: "روزی آقای میرزا مهدی پسر آخوند ملا کاظم به من گفت: "امروز ناهار آقای حاجی آقا محسن عراقی، مهمان آخوند پدرم می باشد شما هم بیاید برویم منزل ما. من گفتم خیلی از علما حضور دارند از قبیل آقای شریعت اصفهانی و آقای صدر به علاوه از قرار معلوم آقای حاجی آقا محسن، مرد عالم و ملایی می باشد و شما هم در گوشه‌ای با من نشست‌اید کاری به ما ندارند. چون با میرزا مهدی رفیق و غالباً با او بودم، قبول کرده و رفتم. بعد از ورود به مجلس آقای حاجی آقا محسن را برای اولین بار دیدم که با آن قیافه جذاب و ریش سفید، عمامه سبز رنگی بر سر و زیر عمامه دستمال سیاهی روی سر دارد. در نظر اول قیافه او مرا تکان داد، به میرزا مهدی گفتم: خیلی جذاب است. بعد به عادت متداوله مجالس علما، مباحثه شروع شد، بین مرحوم آقای حاجی آقا محسن و مرحوم آخوند ملا کاظم خراسانی. معلوم است که مباحثه تخصص مرحوم آخوند در مسائل اصول است که ایشان این فن را مخصوص خود دانسته و هر مبحث آنرا صدها دفعه مباحثه کرده است و مباحثه هر کسی با آخوند در این فن به خصوص غیر از شرمنده شدن طرف حاصلی نخواهد داشت. مع ذلک قریب یک ساعت و نیم الی دو ساعت این دو نفر با هم بحث می‌کردند که بالاخره اطلاع دادند ناهار حاضر است و گفته شد اذا جاء العام ختم الکلام. " (نعیمی، ۱۳۸۰: ص ۹۷)

مرحوم آیت الله العظمی آقا ضیاءالدین عراقی که چهل سال در نجف اشرف ساکن و از اجله مجتهدین و از شاگردان حوزه درس آخوند ملاکاظم بوده و بعداً از مراجع تقلید شد اظهار نظر کرده است که درک مطلبی که ضمن این مباحثه این دو عامل رد و بدل شد برای دیگران بسیار مشکل بود، چه هر یک به محض اظهار عقیده و یا بیان جمله‌ای طرف جواب آنرا آماده داشت. همان‌طور که مرحوم آخوند در مباحث اصولی متخصص بود مرحوم شریعت هم در معقول دارای مقام شامخ و صاحب فن به شمار می‌رفت در این میدان هم مرحوم آقای حاجی آقا محسن قدرت و توانایی خود را به نحو احسن نشان داد و از آن تاریخ، افرادی مانند ما که به اصطلاح نیمچه مجتهد و نوچه‌ها بودیم و غیر از استادان خود احدی

را قابل توجه ندانسته و به خصوص آقای حاجی آقا محسن را مردی صاحب ثروت و ملاک بزرگ و اعیان ایران می‌دانستیم فهمیدیم که :

هر بیشه گمان مبر که خالی است   شاید که پلنگ خفته باشد

حاج آقا محسن اراکی در آثار مکتوب

صاحب کتاب آثار الحجه در بخش پنجم در شمار رجل طراز اول دانشمندان اراک می‌نویسد : مرحوم آقا محسن عراقی از مشاهیر علماء ایران و اول شخص عراق در زمان خود از حیث علم و مال بوده و دارای ۲۱ فرزند بوده که ۱۰ نفر آنها از رجال علم و ثروت و سیاست بوده و هستند. (نعیمی، ۱۳۸۰ : ۹۹)

اعتماد السطنه در المآثر و الآثار او را چنین ستوده است: حاج آقا محسن عراقی که جامع منقول و معقول است به ریاست و ثروت و مزایای دیگر بر همسالان خود تقدم دارد و از این جهت همواره مورد رشک و حسد بوده و خواهد بود.

مؤلف کتاب علمای بزرگ شیعه در ضمن شمردن ویژگیهای شخصیتی اراکی چنین مرقوم داشته است : مرحوم حاج آقا محسن عراقی یکی از بزرگان علما و مراجع شیعیان اراک در اوایل قرن اخیر بود. معظم‌له فقیه‌ی کامل، حکیمی عارف، مجتهدی اصولی و دانشمندی جامع علوم عقلی و نقلی بود. مرحوم جابلقی در رجال خویش و همچنین مآثر و آثار ترجمه این عالم بزرگ را در اعداد رجال و اعلام بزرگ شیعه نام می‌برند. وی در زادگاه خویش منشأ خدماتی اسلامی و پناهگاه مردم عصر خویش بوده و به سال ۱۳۲۵ در شهرستان اراک وفات نموده است. (نعیمی، ۱۳۸۰، ۱۰۰)

حاج آقا محسن چنان عزت و رفعتی یافت که پیوسته مورد تمجید و تجلیل مردم و علمای معاصر خود قرار گرفت. مرحوم شیخ عباس قمی در کتاب الفوائد الرضویه می‌نویسد: "محسن سلطان آبادی سید جلیل‌القدر و عالمی نجیب و بلند همت که عالم به علوم عقلی است. وی مروج علم و علم اندوزی بوده و در شهر خود با مدرسه‌ای عالی، به امور شرعی در آنجا اهتمام دارد. ایشان دارای موقوفات بسیار بوده و از سادات شریف و جلیل‌القدر عصر ماست. " در کتاب گنجینه دانشمندان آمده : مرحوم عراقی سر سلسله خاندان جلیل‌القدر محسنی اراکی است. ریاست علمی و دینی اراک با وی بوده و فرزندان بسیار داشته که

در میان آنها حاج آقا مصطفی و حاج آقا احمد و آقای حاج اسماعیل از علمای آن سامان بوده‌اند و ایشان بودند که از مرحوم حاج شیخ عبدالکریم حائری یزدی دعوت کردند که به اراک بیاید و تشکیل حوزه دهند.

مرحوم آقا شیخ عباس قمی در کتاب فوائد الرضویه خود چنین می‌نویسد: " محسن السلطان آبادی، استاد نجیب، و از دانشمندان علوم عقلی است، و همچنین وی دارای اختیارات در امور حقوقی، مروج علمای معقول است و او در زمینه ارتقاء علم و عمل تأثیراتی دارد، از جمله یک مدرسه خوب که وی در کشور خود بنا کرد و موقوفاتی را برای او تعیین کرد، یکی از سادات بزرگ بود" (نائومی، ۱۳۸۰، ص ۱۰۱)

آقای رضا وکیلی طباطبایی کتابی تحت عنوان تاریخ عراق در حدود سال ۱۳۳۴ تألیف نموده است، در صفحه ۱۳۸ کتاب مذکور چنین بیان کرده است: " از جمله مشاهیر و فضلالی عصر حاضر که هم عالم و فاضل و هم مالک متمول بوده است مرحوم حاج آقا محسن مجتهد عراقی است که چون شهرت و معروفیت ایشان و خانواده شان همه اطراف عراق را گرفته لازم است نظری چند از زندگی ایشان ذکر شود، پدر بزرگوار مرحوم حاج آقا محسن از فضلالی عصر خود و معروف به میرزا ابوالقاسم مجتهد بود که از اهل قریه کره رود (کنار رود) در یک فرسخی جنوب سلطان آباد است، شخص بی بضاعت و مرتاض و بی‌اعتنا به امور دنیوی بود و قدیم در محله قلعه شهر، مسکن اختیار کرده و فرزند دوم خود (حاج آقا محسن) را که شخص عالم و فاضل بود به عتبات عالیات برای تکمیل تحصیل فرستاد و بعد از مراجعت به تدریس اشتغال ورزید و به تدریج یکی از فقها و علمای عصر خود شد. (وکیلی طباطبائی تبریزی، ۱۳۹۵: ۱۳۸) مرحوم میرزا ابوالقاسم، خواهری داشت که توسط قره سرتیپ (محمد حسین خان فرزند منصور خان قره سرتیپ فرمانده فوج فراهان و از افسران لایق و شجاع زمان قاجار بود) شهرجردی (شهبوه) عقد شده بود و این سرتیپ چون غالب اوقات در اسفار دور و دراز خراسان و هرات در عهد محمد شاه مأموریت داشت صاحب فوج و شغل شده تمولی پیدا کرده بود و بعد مرحوم شد و چون اولادی نداشت اموالش به عیالش تعلق گرفت و چون آن هم بعد از اندکی مرحومه شد این اموال به مرحوم حاج آقا محسن انتقال یافت و به دلیل همین سرمایه، صاحب ثروت و املاک زیاد گردید. (نعیمی، ۱۳۸۰: ۱۰۲)

صاحب گنجینه دانشمندان در جلد سوم صفحه ۵۲ می‌گوید: "مرحوم عراقی معظم له سر سلسله خاندان جلیل محسنی اراکی است. ریاست علمی و دینی اراک با وی بوده و فرزندان بسیاری داشته که در میان آنها مرحوم آیت الله حاج آقا مصطفی و آیت الله حاج آقا احمد و آقای حاج آقا اسماعیل از علماء آن سامان بوده‌اند و ایشان بودند که از مرحوم آیت الله العظمی حاج شیخ عبدالکریم حائری یزدی رحمه‌الله دعوت کردند که به اراک آمد و تشکیل حوزه دهد و آن مرحوم آنان را پذیرفته و در سال ۱۳۳۲ قمری که از کربلا به اراک آمده و تا سال ۱۳۴۰ قمری در آنجا تدریس و تربیت فضلالی اعلام نموده آنگاه در سال مزبور به قم مهاجرت نموده و تأسیس حوزه علمیه قم را فرمود. آقای حاجی آقا محسن در دوران زندگی خود به افتخارات بزرگی نائل آمد و از اشخاص مشار بالبنان گردیده است. در پایان عصر خود ثروتی به سزا اندوخت و قسمتی از آنرا وقف بر خیرات و اعمال خیر نموده است که هنوز هم از مجرای وقف به مصارف عینه و آبادانی شهر و روستا می‌رسد." (نعیمی، ۱۳۸۰: ۱۰۴)

حاج آقا محسن اراکی از دیدگاه آقا سید یعقوب انوار

آقا سید یعقوب انوار از اساتید فرزندان نوادگان حاج آقا محسن (ره) از جمله علمائی است که در مقابل صاحب ترجمه دست ادب به سینه نهاده و با درک موقعیت علمی و تقوایی ایشان، زبان به مدحش گشوده است و از ژرفای درون حالات و اخلاقش را آسمانی و علوی خوانده است. آنچه آقا سید یعقوب انوار در مدح حاج آقا محسن نگاشته است چنین است:

یک دهن خواهم به پهنای فلک تا بگویم شرح آن رشک ملک

سید بزرگوار از سادات محترم مدینه طیبه و ذریه حضرت خامس آل عبا بودند. پدر اعلاء علی مقام ایشان با احتراماتی شایان از مدینه به عراق (اراک) تشریف می‌آوردند. رضوان آرامگاه حاجی آقا محسن فرزند طبقه سوم از آن بزرگوارند. خانواده عظیمی در عراق عجم تشکیل می‌دهند. همه مجتهد و متقی و مرجع احکام شرعیه. ملحوظ نظر سلاطین وقت و سلاطین همه گونه احترامات آنها را مرعی می‌داشتند. اهالی آن سرزمین از عالی و دانی افتخار خدمت‌گزاری آن خانواده را داشته‌اند. ریاست تامه اخیر با حضرت سید بزرگوار حاجی آقا محسن برقرار گردید. (نعیمی، ۱۳۸۰: ص ۱۰۲)

مقام علمی ایشان در فقه، صاحب جواهر و در اصول، اصول شریف العلماء جاپلقتی که ایشان میرزا قمی صاحب قوانین است و در تفسیر و اخبار شاگرد آقا سید جعفر کشفی. در علم رجال هم دارای مقام عالی بودند با تعمق و تفحص زیاد! که در علوم ظاهر و منقول داشتند شوق فراوان و رغبت تام به حکمت صدرالمتاهلین آخوند ملاصدرا و عرفان محی الدین مغربی نیز داشتند. این فقیه زمان خود در آن ایام با این مقامات علمی در احیاء موات و ایجاد علاقه جات بر همه تفوق داشته در زمان خود چهل و پنج یا شش رشته قنات را احیاء و احداث نمودند. عموم طلاب عراق از ایشان شهریه گیر بودند. موقوفات کثیری برای طلاب و اماکن مقدسه عتبات عالیات برقرار نمودند. درباره احیاء اراضی کشاورزی موات و تعلیم عموم به کسب و زراعت و آبادانی اراضی ثانی نداشتند. (نعمی، ۱۳۸۰: ۱۰۳)

سید جمال الدین اسد آبادی نامه‌ای مفصل در مورد وضعیت آن روز ایران نوشته و برای ده نفر از بزرگان مراجع و شخصیت‌ها این نامه را ارسال داشته، یکی از ده نفری که سید جمال الدین مکتوب خود را برای او ارسال داشته است، مرحوم آقای حاجی آقا محسن بوده است. سید جمال الدین اسد آبادی به عنوان مخالفت با زورگویی و استبداد و سلطه انگلیسها قیام نموده و چون می‌دانسته و اطلاع داشته که یکی از افرادی که در مقابل زورگویی و استبداد و سلطه بیگانگان ایستادگی می‌نماید مرحوم آقای حاج آقا محسن می‌باشد، به همین خاطر، نامه خود را برای ایشان ارسال داشته است. (نعمی، ۱۳۸۰: ۱۰۴)

بزرگترین مرجع روحانیت که در آن عصر مشروطیت و مشروطه خواهان را تقویت می‌نموده، مرحوم آیت الله العظمی آخوند ملا کاظم خراسانی بوده است و چنانچه قبلاً متذکر گردیده بین ایشان و مرحوم آقای محسن دوستی خیلی نزدیک برقرار بوده و چنانچه در مورد مشروطیت اختلاف نظر داشتند این همبستگی بین آنها برقرار نمی‌شد و بالاخره در سال ۱۳۲۴ قمری پس از اینکه اعطای مشروطیت شد بر اثر فشار روحانیت و افکار عمومی به مرحوم آقای حاج آقا محسن اجازه داده می‌شود به عراق (اراک) مراجعت نماید و به تبعید و نفی بلد ایشان خاتمه داده می‌شود. پس از رحلت مرحوم آقای حاج آقا محسن، فرزند ایشان سیاست ضد استبداد و سلطه طلبی را تعقیب نمودند و مرحوم آقای حاج آقا عبدالعظیم نوه مرحوم آقا را که مردی آزادیخواه و از عاشقان آزادی بود با پنجاه سوار روانه تهران کردند که در قم به مرحوم سردار اسعد و سواران بختیاری ملحق گردید و در جنگ با محمد علیشاه و فتح تهران شرکت داشته است. (نعمی، ۱۳۸۰: ۱۰۴)

مقام علمی حاج آقا محسن اراکی از دیدگاه آیت اله العظمی اراکی

آیت الله العظمی اراکی درباره مقام علمی حاج آقا محسن عراقی می‌فرمود: " حاج آقا محسن به نجف مشرف شد طبق معمول که عالم هر شهری همراه همشهری‌های خود به دید و بازدید علماء می‌رفتند. ایشان همراه مرحوم آقا ضیاءالدین عراقی با مرحوم آقای آخوند خراسانی ملاقات کرد. در مجلس طبق روال مرسوم بحث علمی می‌شود. در بحث اجتماع امر و نهی مانند دو پهلوان تا ظهر با هم بحث کردند. هیچ یک غالب و مغلوب نشدند. بعد از تمام شدن آن مجلس مرحوم آقای آخوند گفته بود از زیر دست من ملا زیاد بیرون رفته اما مثل ایشان ملا ندیده بودم. آیت الله العظمی اراکی راجع به مرحوم آقا مصطفی عراقی (پسر حاج آقا محسن و بدر حاج آقا حسن فرید) و استعداد ایشان می‌فرمودند: " در جلسه مباحث سه نفری بین آقا ضیاءالدین و آقا سید ابوالحسن و حاج آقا مصطفی دو روز طرح اشکال از طرف حاج آقا مصطفی بوده و آقا ضیاءالدین غالباً با دعوا و نزاع برخورد می‌کرده و آقا سید ابوالحسن هم نوعاً سکوت اختیار می‌کرده و درگیری بین آن دو نفر بوده است. خاطره دیگری که آیت الله العظمی اراکی از علمیت حاج آقا محسن دارد این است که: " در حال احتضار ایشان برایش دعا می‌خواندند او به قدری توجه و التفات داشت که از خواننده دعا غلط اعرابی می‌گرفت " (نعیمی و شفیعی، ۱۳۸۳: ۴۳).

آیت الله اراکی از مرحوم حاج شیخ نیز نقل کرده است که حاج آقا محسن (ره) هنگام تدریس متوجه فراهان (املاک خود) نبود و تمام توجهش به درس بود و در یک کلام، علم دوست و علم پرور بود. (استادی، ۱۳۷۵) حضرت آیت الله اراکی در خصوص مرادوات حاج شیخ عبدالکریم حائری با حاج آقا محسن می‌گوید: "... گاهی که برای مرحوم حاج آقا محسن، مشکل یا مسئله علمی پیش می‌آمد که فکر می‌کرد مرحوم حاج شیخ عبدالکریم حائری می‌تواند آنرا حل کند. یکی از نوکرهای خود را به دنبال آن مرحوم می‌فرستاد و هنوز نوکر اولی برنگشته بود نوکر دوم و سوم را می‌فرستاد که مرحوم حاج شیخ هر چه زودتر به خانه حاج آقا محسن بیاید و در آن موضوع و مسئله با هم صحبت و بحث کنند..." (استادی، ۱۳۷۵: ۴۵)

آیت الله اراکی از مرحوم حاج شیخ عبدالکریم نقل می‌کند: " در نشاط علمی، دو نفر را خیلی فوق‌العاده دیدم، میرزای شیرازی بزرگ و حاج آقا محسن عراقی و درباره حاج آقا محسن گفته شده، هنگام تدریس متوجه فراهان (املاک خود) نبود و تمام توجهش به درس بود و در یک کلام، علم دوست و علم پرور

بود. (آقا بابا، ۱۳۷۸: ۲۴۶) حاج آقا محسن عراقی اکثر اوقات خود را به درس و بحث می‌گذراند و روزی سه درس داشت: فلسفه، فقه و اصول. و در ماه‌های رجب و شعبان و رمضان درس تفسیر قرآن مجید هم داشت. وی یکی از بزرگترین مشوقان طلاب علوم دینی بود و همیشه علماء و طلاب را مورد احترام خاص قرار می‌داد. حوزه درس ایشان موجب شده بود علما و طلابی از بلاد نزدیک و منطقه عراق عجم در درس ایشان حاضر شوند. اکثر علمایی که در ادوار مختلف در حوزه تدریس ایشان حضور داشته‌اند اهل فضل و اجتهاد بوده‌اند (استادی، ۱۳۸۳: ۳۶۷).

حاج آقا محسن اراکی در گفتار آیت الله زنجانی

آیت الله سید موسی شبیری زنجانی، از قول آیت الله العظمی اراکی می‌فرمود: " از آقای اراکی و آقای آخوندی شنیدم. آقای آخوندی از مرحوم حاج شیخ نقل کرد که ایشان می‌فرموده: من در عموم مثل دو نفر در عشق به مباحث فقهی ندیدم که این‌طور عاشق مباحث علمی باشند که با بودن موانع مهم که افراد عادی بلکه فوق عادی را از اشتغال علمی مانع می‌شود، برای این دو نفر هیچ‌گونه مانعیت نداشت یکی مرحوم آیت الله حاج آقا محسن عراقی. سفره پهن بود تا می‌خواستند برای حاج آقا محسن غذا بکشند، به همان مقدار دو سه دقیقه که طول می‌کشید ایشان نمی‌توانستند تحمل بکنند لذا یک فرعی را عنوان می‌کرده و بحث می‌نمودند. خلاصه حاج آقا محسن راجع به مباحث فقهی خیلی فوق‌العاده بوده است. " آقای اراکی از مرحوم آقای حاج شیخ نقل می‌کردند که گفته بود: " من در اراک بودم ظهر به منزل آمده بودم می‌خواستم لباسم را در بیاورم، دیدم در زده شد و یکی از نوکرهای حاج آقا محسن آمد که آقا می‌فرمایند بیایید کار فوری دارم، بلافاصله نفر بعدی آمد که آقا با شما کار دارند، در بین راه بودم که سومی رسید که آقا با شما کار دارند و بالاخره وقتی رسیدم می‌فرمودند که مثلاً درباره این حدیث شبهه دارم، نظر شما چیست؟ و صحبت می‌کردند تا مطلب حل شود، خلاصه حاج آقا محسن به قدری عاشق مباحث علمی و فقهی بوده که اصولاً در هر موقع مناسب به آن می‌پرداخته است. " (نعیمی و شفیعی، ۱۳۸۳: ۴۷)

محبوبیت حاج آقا محسن اراکی در بین خواص

آیت الله العظمی حاج آقا محسن اراکی: به مضمون یرفع الله الذین آمنوا منکم و الذین اوتوا العلم درجات بواسطه مقامات علمی و عملی‌اش در بین خواص قدرش آشکار و چهره شاخص و محبوب بود. آیت الله حاج سید محمد باقر حسینی در ضمن تأیید وقفیات حاج آقا محسن از او چنین یاد می‌کند: " اعنی جناب الفاضل، العالم المحقق و الفقیه، الكامل، المدقق و الحکیم العارف الهی و سپس می‌نویسد روحی له الفداء، جانم فدای او باد! و در نتیجه دیگر نیز وقتی نام او را می‌نگارد اضافه می‌کند روحی له الفداء و با این جمله محبت و ارادت خود را نسبت به صاحب ترجمه به نمایش می‌گذارد. (نعیمی و شفیعی، ۱۳۸۳: ۴۸) مرحوم آیت الله العظمی آخوند خراسانی (قدس سره) که از نوابغ اصول و فقه و از کثرت تابندگی مقامات علمی بی‌نیاز از توصیف است مرحوم آیت الله العظمی حاج آقا محسن عراقی را چنین ستوده است: " سیدنا و مولانا، عالم الربانی، اسوه العلماء الراشدين، قدوه الفقهاء، العاملين، شمس المله و الدین، عماد الشرع المبین، حجه الاسلام و المسلمین آقای حاج آقا محسن دام الله ظلّه العالی. و مرحوم آیت الله العظمی شیخ الشریعه اصفهانی نیز از حضرت حاج آقا محسن چنین یاد می‌کند: علامه التحریر، حبرالنزیر، الذی ملک من العلوم الاصلیه و الفرعیه ناصیتها و بلغ من الفنون العقلیه و النقلیه قاصیتها العالم العلم المتقن الحاج آقا محسن حقق الله آماله و کثر فی العلماء امثاله. که در پایان از خدا مسئلت می‌کند در بین دانشمندان امامیه امثال آیت الله حاج آقا محسن را زیاد بفرماید.

حاج آقا محسن اراکی، بحاث نستوه

حضرت آیت الله العظمی مرعشی برای بنده حکایت کردند که: " مرحوم آیت الله حاج شیخ عبدالکریم حائری می‌فرمودند: " من در بحث و جدل مانند آقای میرزای شیرازی و مرحوم حاج آقا محسن ندیدم. این دو هر چه مشغول بحث می‌شدند نشاط بیشتری پیدا می‌کردند و خسته نمی‌شدند و این دلالت دارد بر کثرت علاقه ایشان به فراگیری و تحلیل مسائل و مطالب علمی و جدیتی که در راه فهم و تفهیم عملیات داشته‌اند. این موضوع را حضرت آیت الله العظمی اراکی نیز از قول مرحوم حاج شیخ عبدالکریم با همین مفاهیم نقل کرده است. (استادی، ۱۳۷۵)

مدرک دیگر که علمیت مرحوم حاج آقا محسن را به خوبی ثابت می‌کند گفتار صاحب الذریعه در جلد ۲۳ است که از اثر منظومه پرسش و پاسخ مولی مهدی سلطان آبادی فی اختلاف الاشیاء و مباحث الکثیره یاد کرده و افزوده، این اثر در ۲۱ بیت به نظم آمده و حاج آقا محسن عراقی در ۲۶ بیت به آن پاسخ گفته است که در مجموعه مورخه ۱۳۲۵ ص ۶۴-۶۶ از نسخ دانشگاه به شماره ۴۰۷۰۶/۱۷/۱۶ کل جواب‌ها مسطور است. (نعیمی و شفیعی، ۱۳۸۳: ص ۴۹)

حاج آقا محسن اراکی، مرد مجتهد و دعا

از جمله اعمال مهمی که در مسیر رشد معنوی طلاب علوم دینی، عاملی بس تأثیر گذار به شمار می‌رود نماز شب و تهجد و شب زنده داری است. علمائی که از ابتدای طلبگی به این سنت مرضیه پایبند بوده‌اند توانسته‌اند توفیقات و تاییدات بسیاری را پیدا کنند و شاهد مقصود را خیلی زود در آغوش بکشند. حضرت آیت الله العظمی تاج الشیعه و شهاب الشریعه مرحوم استاد الافخم الاعظم الاکرم مرعشی نجفی (رضوان الله تعالی علیه) در ضمن تشریفی که به حضور مبارک حضرت مولی العالمین صاحب العصر و الزمان (ع) داشته و از آن جناب نقل می‌کنند که فرمود: حیف است اهل علم که خود را منتسب به من می‌دانند نماز شب نخوانند و تأکید اکید کرد به شیعیان و خصوصاً اهل علم که به این عمل شایسته پایبند باشند و اما روایات در باب نماز شب زیادتراً از آن است که در این مختصر ذکر شود ولی به نظر می‌رسد اهم روایات دو روایت ذیل باشد: حضرت امام صادق (ع) می‌فرماید: " شیعه ما نیست کسی که نماز شب نخواند که البته شیخ مفید آنرا بر مخلصین شیعه حمل کرده و فرموده یعنی: از مخلصین شیعه نیست. " (نعیمی و شفیعی، ۱۳۸۳: ۴۹) و روایت است شخصی نزد امیرالمؤمنان آمد و عرض کرد از نماز شب محروم مانده‌ام فرمود: تو مردی هستی که گناهان، دست و پای تو را بسته (یعنی از جهت گناه توفیق پیدا نمی‌کنی که به در خانه خدا بروی) مرحوم آیت الله العظمی حاج آقا محسن عراقی بر اساس شناختی که از آثار عظیمه نماز شب داشتند شدیداً از همان اوان طلبگی به آن پایبند بودند. یک نفر از طلاب که در بروجرد با آیت الله حاج آقا محسن هم حجره بود نقل کرده چندین شب از رختخواب بیدار شدم و متوجه شدم حاج آقا محسن در رختخواب نیست. این موضوع مکرر اتفاق افتاد، در صدد مراقبت برآمدم تا اینکه یک شب بدون اینکه حاج آقا محسن متوجه شود او را تعقیب نمودم دیدم در کنار حوض

وضو گرفت و در زیر زمین بزرگی که در مسجد بود و بسیار تاریک و ظلمانی بود به نماز شب و مناجات با خدا پرداخت و این برنامه همیشگی او بود. (نعیمی، ۱۳۸۰: ۱۱۱)

احاطه قوی بر علم الرجال حاج آقا محسن اراکی

آیت الله العظمی حاج آقا محسن چنان در علم رجال و شناخت راویان احادیث تبحر داشته که اگر فردی از روایت یک حدیث را می‌گفت نمی‌شناسم مهر بطلان بر آن حدیث می‌خورد. ایشان در موقع خواندن خبر مشخصات و صفات روایات را نیز بیان می‌کرد. مثلاً می‌فرمود: فقه عدل امامی فلذا، بر اساس تبحر فوق، علاوه بر تدریس اسفار و اصول و فقه در ماه‌های رجب و شعبان و رمضان و تفسیر کلام الله، برخی از مواقع، رجال هم تدریس می‌فرمودند. علم رجال در مسیر اجتهاد کاربردی اساسی و بنیادین دارد. (نعیمی و شفیعی، ۱۳۸۳: ص ۵۱)

حاج آقا محسن اراکی حاکم شرع اراک

با اینکه در زمان حاج آقا محسن علما و بزرگان بسیاری از وادی علم و فضیلت بودند، حکومت شرعی در ید حاج آقا محسن رحمه اله علیه بود و این نشانه افضلیت و اعلییت و ارجحیت آن بزرگوار نسبت به سایر علماء عالی مقدار و فقها سعادت شعار بوده است. از سندهای این مدعا اقوال بعضی از مؤلفین است که گفته اند: آخوند ملا جبار قبل از حاج آقا محسن حاکم شرع اراک بوده و پس از آخوند ملا محمد کبیر در مسجد آخوند اقامه جماعت می‌کرده است. این فراز به خوبی بیانگر حاکم شرع بودن آیت اله حاج محسن است. در این وادی با توجه به اینکه علماء دیگری نیز بودند منتها این مسند را شایسته و برارنده ایشان دیدند. در کتاب تاریخ خاندان محسنی (ص ۲۷) در این باره نگاشته شده است: "مرحوم آقای حاجی آقا محسن پس از تشکیل حوزه علمی و تدریس در اراک که به تدریج حوزه درسی ایشان گسترش یافت و شهرتشان موجب گردید که علما و طلابی از بلاد نزدیک و منطقه اراک در درس ایشان حاضر و به کسب علم مشغول شوند. ایشان در سنوات اولیه تشکیل حوزه پس از مراجعت از بروجرد رسیدگی به مراجعات شرعی می‌نموده‌اند ولی پس از سه الی چهار سال که از تشکیل حوزه تدریس گذشت طرفین دعوا را نزد یکی از علماء آن زمان می‌فرستادند. (نعیمی، ۱۳۸۰، ص ۱۱۳)

احترام به حاج آقا محسن اراکی

پدر شیخ الفقها و المجتهدین آیت الله العظمی اراکی نقل کرده است: اراک از موقعیت سیاسی - اقتصادی ویژه ای برخوردار بود و این جهت دولت انگلستان در اراک کنسولگری داشت یک بار که قونسول انگلیس می‌خواست با مرحوم حاج آقا محسن ملاقاتی داشته باشد بستگان آقا در این فکر بودند که اگر قونسول در منزل آقا روی صندلی بنشیند و آقا روی زمین نسبت به آقا توهین است و کنسول هم عادت به روی زمین نشستن ندارد مرحوم حاج آقا میرزا ترتیبی داد که تختی مهیا شد آقا بالای تخت نشست و قونسول هم مانند صندلی از تخت استفاده کرد و در نتیجه تدبیر و کیاست آن مرحوم این مشکل حل شد. (استادی، ۱۳۷۵)

مشاعره حاج آقا محسن اراکی و ادیب الممالک فراهانی

مرحوم ادیب الممالک از کسانی بوده است که شعر و شاعری را به ارث برده و در دامن امثال محیط نیای خود تربیت شده است. در کودکی طبع روانی داشته و شرحی که خود او نوشته دیگران هم به رأی‌العین دیده‌اند بالبداهه و بدون تأمل شعر می‌گفته است قصه‌ای که مرحوم وحید در آخر قسمت دوم مقدمه کتاب نوشته، مکرر از مرحوم حاج سید احمد پسر بزرگ حاج آقا محسن به صورت زیر شنیدم. وی می‌گفت که آقا (حاج آقا محسن) وقتی از شهر عراق به ده مهر آباد یعنی مسکن موقت حاج میرزا حسین دائی (حاج حسین پدر ادیب الممالک را پسران حاج آقا محسن دائی یا خالو می‌گفتند) متشرف می‌بودند اتفاقاً بهاری بود و صحرای زیر دست جاده یعنی جلگه فراهان انباشته به گل‌های زرد و بنفش گردیده بود. (استادی، ۱۳۷۵) حاج آقا محسن در جلو و اصحاب وی در دنبالش حرکت می‌کردند منظره صحرا و موقعیتی که همیشه در کار نصیب حاج آقا محسن می‌شد تحریک حس شاعری در او نموده و بعد از تکلیف بسیار مصرعی به صورت زیر سرودند:

زیباتر از آن مویش

زیباست عجب رویش

ناقل این قصه نقل می‌کرد که آقا و اصحابش وارد منزل حاج میرزا حسین دائی شدند و حسب معمول از اطرافیان او احوال پرسى نموده تا نوبت به صادق رسید دائی (حاج میرزا حسین) گفتند آقا بحمدالله اجاقم کور نشده و پسر من چون پدرم طبع روانی دارد شعر می‌گوید. آقا گفتند: " که دائی جان از بچه‌های خود تعریف می‌کند البته حق دارید هر کسی بچه خود را دوست دارد. " چون که مجلس صورت تفریح به خود گرفت حاج میرزا حسین گفتند آقا الآن حاضر است و او را دعوت به مجلس کردند. مرحوم حاج آقا محسن یعنی ناقل روایت نقل کرده بودند که صادق وارد شد در صورتی که تمام آثار طفولیت در او هویدا بود چون بر حسب موقعیت زمان لباس درستی در بر نداشت کمر چین یا قبای خود را مرتب نموده و جلو من مؤدب نشست. با او مهربانی کردم و گفتم دائی می‌گوید که تو شعر هم می‌گویی، با کمال ادب سری فرود آورد و با هیئت سر و اشاره آمادگی خود را فهماند من مصراعی که در بین راه سروده و حاضر الذهن بودم گفتم و به او اجازه دادم برای یک ربع در گوشه‌ای نشسته فکر کند و مصرع دوم را بگوید، ولی نایغه ادب نیمه اول قرن چهاردهم هجری بلافاصله گفت بله بله قربان: " نبود عجب از افتد، دل در خم گیسویش. " (استادی، ۱۳۷۵) ناقل معظم له گفته بوده است که من تعجب کردم و آنقدر نبوغ ادب را در یک بچه‌ای که هنوز به مرحله دهم سن نرسیده صیحه‌ای از نفحات آسمانی دانسته و آرزو می‌کردم که روزگار رشد و عظمت او را به چشم خود بینم. این آرزوی قلبی حاج آقا محسن جامه عمل پوشید و معظم له به چشم خود شاهد رشد و شکوفایی و ترقی ادیب الممالک در عرصه شعر و ادب گردید.

طرح حاج حاج آقا محسن اراکی برای نجات شهر از بی‌آبی

مرحوم حاج آقا محسن (ره) برای رفاه حال شهروندان خود گام‌های مؤثری را بر می‌داشت و از املاک خود هم مایه می‌گذاشت. او نیمی از املاک، زمین‌ها و قنوت و مستغلات اراک را که در اختیار سپهدار و به ضبط دولت درآمده بود به هفده هزار تومان خرید. (محتاط، ۱۳۶۸) از سال ۱۳۱۸ حاج آقا محسن به فکر افتاد که یک جوی از آب عمارت را به اراک هدایت نموده و شهر را از بی‌آبی نجات بدهد. مهندسین این طرح دلسوزانه را نپسندیدند و بالاخره بر آن شدند که قناتی حفر نموده و پیشکار آنرا از دره سه ده در محاذی قدمگاه وارد به جلگه کزاز کنند. مقدمات حفر قنات در اوائل مهر ۲۱ فراهم گردید. در کتاب فقه اللغه نیز در ضمن بر شمردن آبهای شهر در شماره ۲ و ۳ قنوت ده آزاد مرزآباد را از قنوت قدیمی جزء موقوفات حاج آقا محسن بر شمرده است.

حاج آقا محسن اراکی و رفع شبهه و رؤیای صادقه

بدون شک هرکسی که در مسیر درک آثار و مآثر و اخبار و احادیث معصومین (ع) گام بر دارد از توفیقات و تاییدات الهی بهره‌مند می‌گردد. جناب حاج آقا محسن عراقی از تاییدات و اشرافات الهیه در روند فهم اخبار و درک آثار بهره‌مند بود و این به واسطه خلوصی بود که در نیت پاکش جلوه گر بود. آیت الله العظمی آخوند ملاعلی همدانی می‌فرمودند: مرحوم حاج آقا محسن عراقی یکی از علماء با نفوذ اراک بوده‌اند. برای درس فردای طلاب و شاگردانش شب مطالعه می‌کرد. در تفسیر شریف مجمع‌البیان در ذیل آیه کریمه " یرفع الله الذین آمنوا منکم و الذین اوتوا العلم درجات..... " با یک حدیثی از نبی اکرم (ص) برخورد می‌کند که به نظرش غریب می‌آید آن حدیث شریف این است: " قال رسول الله: من جائت منيته و هو يطلب العلم بينه و بين الانبيا " درجه کسی که در راه تحصیل علم، مرگ او فرا رسد بین او و بین پیامبران یک درجه فاصله است. حاج آقا محسن این حدیث خیلی به نظرش بعید می‌آید. فکر می‌کند آیا واقعاً یک فرد طالب علم این مقام و منزلت برای او هست که اگر از دنیا برود فرقی با انبیاء یک درجه باشد. یک مرتبه به فکرش خطور می‌کند حدیث مرسل هم هست بنابراین شاید روایت درست نباشد. با همین فکر کتاب را کنار می‌گذارد و می‌خواهد فردا هم برای مباحثه به مدرسه می‌آید و وارد مدرسه می‌شود تا می‌نشیند که درس بدهد، یک فردی که از رعیت‌های خود حاج آقا محسن بوده و کلاه نمدی بر سر داشته وارد می‌شود سلام می‌کند و می‌گوید عرضی دارم. حاج آقا محسن به خیال اینکه برای نیاز آمده می‌فرماید در فلان حجره باش تا من بحثم تمام شود گفت: حاج آقا من دیشب رسول خدا (ص) را در خواب دیدم فرمود: فردا بروید مدرسه به فلانی (حاج آقا محسن) بگویید حدیثی که دیشب دیدی خواندی شک کردی درباره‌اش. آن حدیث از من است و در صحت آن شک نکن (استادی، ۱۳۷۵)

این داستان به طریق دیگری نیز نقل شده است. در کتاب شرح احوال آیت الله العظمی اراکی (ره) (استادی، ۱۳۷۵: ۳۵۱) آمده: آیت الله العظمی اراکی می‌فرمودند: " حاج آقا حسن فرید از علماء اراک گفت شخصی می‌آید پیش پدر بزرگ او، حاج آقا محسن و می‌گوید: " من یک خوابی دیده‌ام که مربوط به شماست گفت چه خوابی، گفت: من حضرت صادق (ع) یا حضرت هادی (ع) را در خواب دیدم که امر کرد برو به حاج آقا محسن بگو که آن خبری که پی‌سندش می‌گرددی از ماست نمی‌خواهد بگرددی من

رفتم و گفتم که خوابی این جوری دیدم گفت عجب من یک خبری دیده‌ام و بس که آن خبر در من اثر کرده است. پی سندش می‌گشتم خواستم ببینم این سندش صحیح است حالا شما گفتید. (من مات فی طلب العلم کان بینه و بین الانبیاء درجه)

روای صادقه از حاج آقا محسن اراکی

مرحوم آیت الله العظمی حاج آقا محسن در اثر جهاد و اجتهاد روحی و معنوی از مقامات صادقه و الهامات لاهوتی نیز برخوردار بود که از جمله آن‌ها داستان ذیل است: آیت الله جناب آقای مصلحی از حضرت آیت الله العظمی اراکی و ایشان از آیه الله حاج آقا حسن فرید رحمه اله علیه به نقل از مرحوم حاج شیخ عبدالکریم حائری نقل کردند: " روزی که من با مرحوم حاج آقا محسن از کنار شط کوفه گذر می‌کردیم ناگاه متوجه شدیم که در همین مسیر جنازه‌ای را تشییع می‌کنند. حاج آقا محسن گفتند: بیاید ما هم برویم و این جنازه را تشییع کنیم، پرسیدم: مگر او را می‌شناسید؟ ایشان پاسخ دادند: من خوابی درباره این جنازه دیده‌ام که خلاصه آن این است: در خواب دیدم که ملائکه قصد دارند این جنازه را به وادی برهوت (وادی برزخی در حضر موت است که ارواح کفار و عاصیان به آنجا برده می‌شود) ببرند ولی او ملتسانه اصرار می‌کرد که مرا به برهوت نبرید ملائکه قبول نمی‌کردند. آخر الامر گفت: " پس لطف کنید بروید خدمت آقا امیرالمؤمنین علیه السلام و بگویید فلانی می‌گوید من یک عمر به مردم گفتم محب علی هستم - حالا پس از مرگ اگر مرا به سوی وادی برهوت ببرند مردم درباره محبت علی (ع) چه خواهند گفت؟ ملائکه نزد آن حضرت شرفیاب شدند و پیام او را به آن حضرت رساندند. پس از بازگشت گفتند: " آقا امیرالمؤمنین (ع) با بزرگواری اجازه فرمودند که او را به وادی السلام ببرید. (استادی، ۱۳۷۵)

پیوند روحی حاج آقا محسن اراکی با سوگواری سیدالشهداء (ع)

حاج آقا محسن که خود گلبرگی از باغستان امام حسین (ع) بود در راه اعتلای سوگواری جدش کوششی عجیب و جدیتی غریب داشت. موقوفات او برای روضه خوانی و مراسمی که حضرتش در زمان حیات برای جد مظلوم مذبحش داشته شاهد بر مدعای ماست. وجود ایشان در هر چه بهتر انجام دادن مراسم عزاداری امام حسین (ع) سهم به سزائی را ایفا می‌کرد. او عاشقانه و خالصانه در راه وسعت مراسم تعزیت

داری سیدالشهداء (ع) قدم بر می داشت و از هیچ نوع بذل مال و تلاشی دریغ نمی کرد. در سفرنامه ناصرالدین شاه به عراق عجم چنین آمده است: "روز شنبه یازدهم ذی قعدة ۱۳۰۹ علمای عراق به نقل خود ناصرالدین شاه (جناب حاج آقا محسن، جناب آقا ضیاء الدین، جناب حاج آقا جمال برادر حاج آقا محسن، حاج آقا احمد پسر حاج آقا حسین قمی پسر مرحوم حاج ملامحمد مجتهد کزازی، جناب آقا مهدی برادر حاج آقا محسن) به حضور رسیده در راه سهولت مقاصد خویش مطالبی به عرض رسانیدند. اتباع شاهی هر یک در منازل متعینین و تجار و یا در باغات و اطراف شهر چادر زده و منزل اختیار کرده بودند از جمله جلال الدوله در منزل جدید البناء زیبای حاج محمد ابراهیم تاجر خوانساری منزل گرفته بود. در آن زمان قنات سید احمد مستوفی (قنات وزیری) از فواره های حوضخانه های عمارت مزبور سر زده و بعد از آن در محل تقسیم می شده است. ناصرالدین شاه عمارت حاج محمد ابراهیم را به خوبی بنا ستوده است. " (دهگان، ۱۳۸۳) روزهای عاشورا از صبح تا ظهر مجلس روضه بسیار مفصلی در منزل بزرگ و قلعه محمد ابراهیم برقرار بود. در آخر حیاط منزل بزرگی بود و روی آن منبری بلند، مرحوم حاج محمد ابراهیم هم دم درب منزل ایستاده و با گلاب پذیرایی می کرد. درب ساختمان قلعه به قدری بلند بود که دستجات با علم و علامات می توانستند داخل قلعه شوند. در این مجلس با قلیانهای متعدد با سر قلیانهای نقره و مزین به فیروزه پذیرایی می شد و تجار شهر افتخار می کردند که در آن مجلس قلیان بدهند. دسته های عزادار از قلعه حاج محمد ابراهیم خارج و به حسینیه حاج آقا محسن اراکی (منزل خود را چادر می زدند و حسینیه بود) می رفتند و در آنجا ختم می شد. در مصاحبه مجله حوزه با آیت الله العظمی اراکی نیز به این خصیصه برجسته آن حضرت اشاره شده است. آیت الله العظمی اراکی در ضمن این مصاحبه فرموده: "مرحوم حاج آقا محسن شخص متمولی بود، برای دهه عاشورا در بیرون منزل خود چادر بزرگی زده بود و مجلس روضه خوانی داشت و جمعیت اراک از روحانی و غیر روحانی در آن جمع بودند.

حاج آقا محسن اراکی و شیخ فضل الله نوری

محمد تقی فلسفی نقل می کند: "حاج شیخ فضل الله نوری به دلیل طرفداری از مشروطه مشروعه در وضعیتی قرار گرفت که ناچار به ترک تهران شد لذا به ری رفت و در کنار مرقد حضرت عبدالعظیم متحصن شد. در آن ایام هم در مضیقه مالی قرار گرفت اما آن بحران را به خوبی گذراند. شایع شده بود

که از نقطه مجهولی برای او پول می‌آید اما کسی نمی‌دانست کجا و چه کسی. بعد از گذشت سالیان طولانی از ماجرای مشروطه مرحوم حسین خاکباز فرزند مرحوم آیه‌الله محسن اراکی (حاج آقا محسن سلطان‌آبادی عراقی (اراک)) برایم نقل نمود که آن پولها را پدرم که املاک قابل ملاحظه‌ای داشت و در امر زراعت فعالیت می‌کرد به طور محرمانه برای ایشان فرستاد، چون ایشان نیز طرفدار مشروطه مشروع بود و احساس می‌کرد حاج شیخ در معرض خطر کشته شدن است لذا به همراه پولها بیتی بر روی کاغذی کوچک نوشت و به حامل داد که به ایشان برساند. آن بیت این بود:

"من نمی‌گویم سمندر باش یا پروانه باش چون به فکر سوختن افتاده‌ای مردانه باش".
(دوانی، ۱۳۸۲: ۱۹)

حضور حاج شیخ عبدالکریم حائری در اراک و حمایت حاج آقا محسن اراکی از ایشان

حضور و نفوذ روحانیت شیعی در این منطقه ایران، سابقه‌ای طولانی دارد. قرن‌ها پیش از تشکیل دولت صفوی و گسترش و رسمیت یافتن مذهب تشیع در ایران، این ناحیه از عراق عجم عمده‌ترین مرکز شیعی ایران محسوب می‌شد. بنا به استناد جغرافیانویسان اسلامی، از قرن سوم هجری مناطق فراهان، کمره و کرج ابودلف، از مراکز شیعیان در ایران به‌شمار می‌رفتند. به همین لحاظ اندک مدتی بعد از تأسیس شهر اراک در این ناحیه، این شهر به‌سرعت به مهم‌ترین مرکز دینی شیعه در ناحیه مرکزی ایران تبدیل گردید. حضور علمای برجسته و طراز اول شیعه در اراک، باعث ایجاد مدارس متعدد دینی در این شهر گردید. رضا و کیلی طباطبایی تبریزی، در این دوره از سه مدرسه بزرگ علوم دینی در اراک یاد می‌کند و می‌نویسد: "مدرسه سپهداری که قدیمی‌ترین مدرسه شهر است و از ساخته‌های بانی شهر می‌باشد، مدرسه آقا ضیا که مدرسه بزرگ و نوسازی جنب میدان دیوانخانه بوده و مدرسه آقا کمال که یکی از تجار تبریزی شهر به نام حاج حسن ملک تبریزی موسس و بانی خیر آن بوده است." وی اضافه می‌کند غیر از این مدارس، مساجد طلاب‌نشین معمور دیگری نیز در محلات شهر دیده می‌شوند. (و کیلی طباطبایی تبریزی، ۱۳۹۵: ۴۱۱)

روند توسعه مدارس علوم دینی اراک، با مهاجرت روحانی برجسته شیعی و موسس حوزه علمیه قم، یعنی حاج شیخ عبدالکریم حائری به اراک سرعت بیشتری یافت. وی در سال ۱۳۱۶ ق به دعوت و حمایت

حاج آقا محسن اراکی به این شهر آمد و تا سال ۱۳۲۴ ق - سال صدور فرمان مشروطه، به نشر علوم دینی و تدریس در حوزه علمیه پرداخت. در این زمان مدارس دینی و علمای اراک بیشتر تابع و زیر نظر روحانیون نواندیش نجف به ویژه آخوند ملا محمدکاظم خراسانی قرار داشتند. به همین جهت مدارس دینی اراک محل تربیت روحانیون برجسته، نواندیش و مشروطه طلب بود. این روحانیون در میان عامه مردم شهر به ویژه بازاریان، تجار و وابستگان اقتصاد صنعتی و تجاری، نفوذ بسیاری داشتند. در جریان انقلاب مشروطه، روحانیون شیعی در اراک رهبری انقلاب مشروطه به ویژه جریان مبارزه تجار ایرانی فرش با کمپانی‌های خارجی را بر عهده داشتند. مشهورترین شخصیت روحانی اراک در این زمان آیت الله حاج آقا محسن اراکی بود. حضرت آیت الله اراکی در خصوص مرادوات حاج شیخ عبدالکریم حائری با حاج آقا محسن می‌گوید: " ... گاهی که برای مرحوم حاج آقا محسن، مشکل یا مسئله علمی پیش می‌آمد که فکر می‌کرد مرحوم حاج شیخ می‌تواند آنرا حل کند. یکی از نوکرهای خود را به دنبال آن مرحوم می‌فرستاد و هنوز نوکر اولی برنگشته بود نوکر دوم و سوم را می‌فرستاد که مرحوم حاج شیخ هرچه زودتر به خانه حاج آقا محسن بیاید و در آن موضوع و مسئله با هم صحبت و بحث کنند.... " (استادی، ۱۳۷۵: ص ۴۵) در واقع وجود مرحوم حاج آقا محسن عراقی و تنی چند از علمای بزرگ در عظمت علمی حوزه علمیه اراک تأثیر بسزایی گذاشته است.

نتیجه گیری

حاج آقا محسن عراقی، فقیهی وارسته، اهل تهجد و انس با خدا بود و از لحاظ اخلاقی از نوادر زمان خود بود. عشق و دلدادگی‌اش به مطالب علمی و مطالعه، به حدی بود که احساس خستگی نمی‌کرد و از لحظه لحظه عمرش استفاده می‌کرد. برخی بزرگان نقل کرده‌اند که وقتی سفره پهن می‌شد به همان مقدار چند دقیقه‌ای که می‌خواستند برای ایشان غذا بیاورند مسئله‌ای علمی مطرح و بحث می‌کرد. از دیگر ویژگی‌های ایشان اتفاق و کمک به مستمندان بود. در خانه‌اش به روی مردم باز بود و پناهگاه خوبی برای مردم بود حتی اقلیت‌های مذهبی چون کلیمیان نیز در تحت حمایت ایشان بوده و احساس امنیت می‌کردند. از همه مهم‌تر ارادت خاص ایشان به اهل بیت عصمت و طهارت مخصوصاً امام حسین علیه السلام بود. در برگزاری مراسم عزای حضرت سیدالشهدا علیه السلام اهتمام جدی داشت و موقوفات بسیاری برای اعتلای این امر اختصاص داده بود. مقامات معنوی: حاج آقا محسن در راستای بندگی خدا و

جهاد با نفس به مقاماتی معنوی دست یافته بود. حاج آقامحسن عراقی (اراک‌) یکی از بزرگترین مشوقان طلاب علوم دینی بود و همیشه علما و طلاب را مورد احترام خاص قرار می‌داد. حوزه درس او موجب شده بود علما و طلابی از شهرهای نزدیک و منطقه عراق عجم در درس وی حاضر شوند. اکثر علمایی که در ادوار مختلف در حوزه تدریس وی حضور داشته‌اند اهل فضل و اجتهاد بودند. مهمترین عوامل معروفیت حاج آقا محسن اراکی به واسطه خدمات علمی و مذهبی است که شامل قضاوت در اراک و نواحی آن، برگزاری حوزه درس و ایجاد موقوفات بسیار است. عمده‌ترین خدمت ایشان زمینه سازی برای رونق حوزه علمیه اراک و تأسیس حوزه علمیه قم است که با دعوت از حاج شیخ عبدالکریم حائری یزدی از نجف اشرف برای تدریس در حوزه علمیه اراک و سپس دعوت علماء قم از ایشان برای حضور آن بزرگوار در قم انجام یافت. (نعمی و شفیعی، ۱۳۸۳: ۷) در جامعه آن روز ایران کشور با حوادث مهمی، چون مشروطه و بحرانهای ناشی از آن مواجه بود و طالبان علوم دینی از هر سو در پی فضایی آرام برای کسب علم و معرفت بودند. حاج آقا محسن اراکی با تأسیس و توسعه مدرسه سپهداری اراک فضای آموزشی خوبی برای تحصیل طلاب و فضلاء علوم دینی فراهم ساخت و با تدریس خویش و تربیت طلاب خدمت بزرگی به نشر و ترویج فرهنگ اهل بیت علیه السلام نمود. در نتیجه بسیاری از شاگردان ایشان به درجه اجتهاد رسیده و از عالمان برجسته منطقه خود به شمار رفتند. حاج محسن و فرزندانش بعدها نیز با دعوت از حاج شیخ عبدالکریم حائری یزدی به اراک، نقش مهمی در انتقال مرکزیت علم از نجف به ایران و تمرکز آن در قم ایفا کرد. پس از تشکیل حوزه علمیه اراک حوزه درس ایشان در اراک گسترش یافت. وی روزانه در سه موضوع فقه، اصول و فلسفه تدریس و مباحثه می‌نمود. وی در علوم عقلی مثل فلسفه و کلام و اصول فقه تبحر و علاقه وافری داشت، به طوری که وقتی میرزا علی اصغر آذربایجانی که در حکمت و فلسفه یدی طولا و شهرت به سزایی داشته است از مسیر شهر اراک قصد کربلا را داشت او را راضی کرد که در اراک بماند و مدت ۲۳ سال آخر عمرشان را با ایشان به مباحث علمی و فلسفی و حکمت پرداخت. (ساجدی فر، ۱۳۹۶: ۱۳۲-۱۳۳)

رویدادهایی که درباره ویژگیهای اخلاقی حاج محسن اراکی بیان می‌شود و نیز روش عملی او در مسائل اعتقادی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی بیانگر آن است که او در عمل، مردی موحد بود، توحید به او آرامشی داده بود که در هیچ پیشامدی، سستی و ناامیدی به او راه نمی‌یافت. ایمان راسخش به او قدرت و شجاعتی بخشیده بود که از هیچ امر ناگواری نمی‌هراسید و برای به دست آوردن سودی موهوم و زدودن

زیانی خیالی، وظیفه‌اش را ترک نمی‌کرد. وی همواره به خدا اعتقاد و توکل داشت و بر اساس این تکیه گاه، در برابر هر باطلی، مردانه می‌ایستاد و از هر حقیقتی دفاع می‌کرد، هر چند این ایستادگی، برای احقاق حق و ابطال باطل، دیگران را خوش نمی‌آمد. او به حقیقت و تمام جلوه‌ها آن عشق می‌ورزید و شجاعتی چشم گیر داشت که از نیروی ایمان و بزرگی روح او سرچشمه می‌گرفت. وی در عین حال، بسیار باهوش، خوش فهم و بصیر بود. قدرتمندی بود که در صحنه‌های سیاسی و اجتماعی بر اساس ایمان و باورهای استوار خود حرکت می‌کرد. عالمی دینی بود که خواهان قطع دست بیگانه از کشور و رواج صنایع و دانش‌های نوین بود و فقر زدایی، تأمین عدالت اجتماعی بر پایه قوانین شرعی و اسلامی و کمک به مردم شهرش آرزوی او بود.

منابع:

- آقا بزرگ تهرانی، محمد محسن (۱۴۰۳ هـ ق) *الذریعة الی تصانیف الشیعة*، لبنان، بیروت: ج ۴،
- آقابابا، علی (۱۳۷۸) *مروری بر حضور و نقش آیت الله العظمی حاج شیخ عبدالکریم حائری در شهر اراک*، فصلنامه راه دانش (تحقیقات فرهنگی - هنری استان مرکزی)، شماره مسلسل ۹، ش ۱۷-۱۸، ص ۲۳۹-۲۷۹.
- اخوی، امید و مهشید رضائی (۱۳۹۷) *نگاهی به زندگانی واقف حاج آقا محسن سلطان آبادی عراقی (اراک) مطالعه موردی: عملکرد بنیاد محسنی در اراک و کانادا*، دومین همایش ملی خیر ماندگار (مطالعه و ارزیابی امور خیر در ایران با تمرکز بر چالش‌های نیکوکاری در ایران امروز)، تهران، بنیاد خیریه راهبری آلاء،
- استادی، رضا (۱۳۷۵) *شرح احوال حضرت آیت الله العظمی اراکی*، اراک: انتشارات انجمن علمی فرهنگی هنری استان مرکزی.
- استادی، رضا (۱۳۸۳) *گروهی از دانشمندان شیعه*، قم: نشر مؤلف.
- خاکباز، علی اکبر (۱۳۷۱) *خاندان محسنی اراکی*، اراک: نشر مؤلف.
- رهنما، روزبه (۱۳۹۵) *گشت و گذاری در جهان نیکوکاری مردم دیار آفتاب، مجتهدی که آبادانی آورد و وقف کرد*، هفته نامه "شهر امید"، ش ۳۶، ۲۳/۱۱/۱۳۹۵، ۱۲:۳۶ کد خبر: ۵۹۲
- دهگان، ابراهیم (۱۳۸۳) *تاریخ اراک*، تهران: انتشارات زرین و سیمین.
- دوانی، علی (۱۳۸۲) *خاطرات و مبارزات حجت الاسلام فلسفی، مصاحبه‌ها حمید روحانی (زیارتی)*؛ ویراستاران محمد رجبی، محمد حسن رجبی؛ ویراستار: محمد حسن رجبی دوانی، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی، چاپ چهارم، ص ۱۹.

- عبدلی آشتیانی، اسدالله (۱۳۹۰) شکایت به مجلس از دریافت نیم عشر موقوفات حاج آقا محسن اراکی، فصلنامه وقف میراث جاودان، شماره ۷۴.
- علیزاده ثانی، علی (۱۳۹۳) مشروطه خواه عراق، نشریه گلشن ابرار، ج ۱۰، ص ۳۰۰ تا ۳۱۷.
- ساجدی فر، عیسی (۱۳۹۶) آشنایی با واقفان بزرگ، فصلنامه وقف میراث جاویدان، شماره ۹۹ و ۱۰۰.
- محتاط، محمد رضا (۱۳۶۸) سیمای اراک (جامعه شناسی شهری)، تهران: انتشارات آگاه.
- نعیمی، داود؛ شفیعی، محمد سعید (۱۳۸۳) اسوه واقفان، حاج آقا محسن اراکی (عراقی)، تهران: انتشارات اسوه.
- نعیمی، داود (۱۳۸۰) آیات سرمد، زندگانی اولاد میر علی محمد جد اعلا‌ی سادات کهرود به انضمام خاطرات آیه الله آقا سیدنورالدین عراقی در طول هجرت و جهاد، اراک: نشر داود نعیمی.
- نعیمی، داوود (۱۳۷۳) نورالباقی در تاریخ و کرامات آقانورالدین عراقی، اراک: اداره کل فرهنگ و ارشاد استان مرکزی.
- وکیلی طباطبائی تبریزی، رضا (۱۳۹۵) تاریخ عراق (سلطان آباد عراق، اراک)، بازخوانی، ویرایش ادبی و تاریخی، یادداشت‌ها، واژه نامه، نمایه، اسناد و عکس‌ها از محمد مددی، تهران: نشر آیندگان.
- وکیلی طباطبائی تبریزی، رضا (۱۳۸۷) تاریخ عراق (اراک)، به اهتمام منوچهر ستوده، تصحیح و مقدمه علی فرهادی، اراک: نویسنده، ص ۴۱۱.